

ตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้: วิชาวิธีแห่งการคลี่คลายปัญญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

LOGIC WITHOUT LOSERS: BUDDHIST DIALECTICAL REASONING AND THE TRANSFORMATION OF UNDERSTANDING IN THE MILINDAPAÑHA

ประทีป พีชทองกลาง*, ญาดาวิมินทร์ พีชทองกลาง

Prateep Peuchthonglang*, Yathaweemintr Peuchthonglang

คณะบริหารธุรกิจและศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา เชียงใหม่ ประเทศไทย

Faculty of Business Administration and Liberal Arts, Rajamangala University of Technology Lanna,
Chiang Mai, Thailand

*Corresponding author E-mail: Chaijaipra@rmutl.ac.th

Received 23 February 2026; Revised 28 April 2026; Accepted 1 May 2026

บทคัดย่อ

ความเป็นมาและวัตถุประสงค์: การให้เหตุผลในโลกวิชาการร่วมสมัย โดยเฉพาะในสาขาปรัชญา ตรรกะ และสังคมวิทยา มักตั้งอยู่บนกรอบความคิดเชิงปฏิบัติที่ถือว่าการใช้เหตุผลต้องนำไปสู่ข้อยุติในรูปของการตัดสินแพ้-ชนะ ถูก-ผิด หรือ จริง-เท็จ กรอบเหตุผลเช่นนี้ แม้จะมีพลังทางวิเคราะห์สูง แต่ก็มีแนวโน้มลดทอน “ความเข้าใจ” ให้กลายเป็น ผลพลอยได้ของชัยชนะทางปัญญา บทความวิจัยนี้เสนอการอ่านใหม่ของคัมภีร์มิลินทปัญหาในฐานะรูปแบบ ของวิชาวิธีเชิงพุทธที่ไม่ตั้งอยู่บนการแข่งขันทางเหตุผล หากมุ่งคลี่คลายความเข้าใจอย่างมีจริย ศาสตร์ วัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์คัมภีร์มิลินทปัญหาในฐานะตรรกะวิชาวิธีที่ไม่แสวงหาผู้แพ้ที่เน้นโครงสร้าง การให้เหตุผลมากกว่าเนื้อหาข้อถกเถียง และเสนอกรอบแนวคิดเชิงทฤษฎีของการให้เหตุผลเชิงวิชาวิธีแบบพุทธ ที่เน้นอธิบายการเกิดปัญญาเพื่อเชื่อมโยงการอ่านคัมภีร์พุทธกับการถกเถียงร่วมสมัยในสาขาสังคมวิทยา ศาสนา ในฐานะแหล่งเหตุผลทางเลือก

วิธีดำเนินการวิจัย: การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้การวิจัยเอกสารเชิงทฤษฎีตามแนวอรรถปริวรรต และการตีความ แหล่งข้อมูลปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาบาลีและฉบับแปลมาตรฐาน หลายภาษา ส่วนข้อมูลทุติยภูมิได้มาจากการงานวิชาการด้านพุทธศาสนศึกษา ปรัชญาตรรกะและสังคมวิทยา ศาสนา การวิเคราะห์เน้นการอ่านเชิงลึกของรูปแบบการสนทนาระหว่างพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ โดยพิจารณาว่า การตั้งคำถาม การใช้อุปมา และการยอมรับความย้อนแย้งทำงานอย่างไรในฐานะกลไกทางตรรกะและจริยศาสตร์ การใช้กรอบการวิเคราะห์แบบสหวิทยาการและการสะท้อนตนเชิงวิวิธวิทยาช่วยเสริมความน่าเชื่อถือทางวิชาการ แล้วเขียนบรรยายเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย: วิชาวิธีในมิลินทปัญหามีลักษณะเด่นสามประการ ได้แก่ 1) การตั้งคำถามแบบปลายเปิด ซึ่งไม่มุ่งสู่ ข้อสรุปสุดท้าย 2) การใช้อุปมาอุปไมยเป็นกลไกเชิงตรรกะในการเลื่อนระดับความเข้าใจ และ 3) การยอมรับ ความย้อนแย้งอย่างมีสติ พระนาคเสนมิได้ใช้เหตุผลเพื่อโต้แย้งหรือทำลายคำถามของพระเจ้ามิลินท์ หากค่อย ๆ คลี่คลายสมมติฐานที่รองรับคำถามเหล่านั้น กระบวนการดังกล่าวเปลี่ยนความสัมพันธ์จากคู่ขัดแย้งทางเหตุผลไปสู่ ผู้ร่วมแสวงหาความเข้าใจ ปัญญาจึงมิได้เกิดจากชัยชนะของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หากเกิดขึ้นในพื้นที่ระหว่าง ของการสนทนาในฐานะปรากฏการณ์เชิงสัมพันธ์

ความเกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา: ตรรกะดังกล่าวสอดคล้องอย่างลึกซึ้งกับหลักอนัตตา ปฏิจจสมุปบาท และสัมมาวาจา การให้เหตุผลจึงมิใช่กิจกรรมทางปัญญาที่แยกขาดจากจริยศาสตร์ หากเป็น

การปฏิบัติที่มุ่งลดทอนอัตตาและความยึดมั่นในทัศนะของตน การไม่แสวงหาผู้แพ้จึงมิใช่ความประนีประนอมเชิงวาทกรรม แต่เป็นผลโดยตรงของโลกทัศน์ที่ไม่ยอมรับตัวตนถาวรและความจริงแบบตายตัว

สรุป: บทความนี้เสนอกรอบแนวคิด ตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้ และวิชาวิธีเชิงพุทธ เพื่อท้าทายกรอบเหตุผลแบบแข่งขันที่ครอบงำโลกวิชาการร่วมสมัย ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่าพุทธศาสนามีได้เป็นเพียงระบบความเชื่อ หากเป็นแหล่งผลิตตรรกะทางเลือกที่มีศักยภาพในการสนทนากับโลกสมัยใหม่อย่างสร้างสรรค์ มีล้นทปัญหาก็ควรถูกมองใหม่ในฐานะทรัพยากรทางทฤษฎีสำคัญสำหรับการคิดใหม่เรื่องเหตุผล การสนทนา และการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุนิยม

คำสำคัญ: ตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้, วิชาวิธีเชิงพุทธ, มีล้นทปัญหาก็, เหตุผลเชิงสัมพันธ์และจริยศาสตร์ของการสนทนา, สังคมวิทยาศาสนา

Abstract

Background and Objectives: Contemporary academic reasoning, particularly within philosophy, logic, and the social sciences, has been predominantly shaped by adversarial models of rationality. These models assume that rational inquiry culminates in decisive outcomes: Truth over error, correctness over incorrectness, winner over loser. While such frameworks have yielded powerful analytical tools, they also risk reducing "Understanding" to a by-product of intellectual victory. Against this backdrop, this article re-examines the classical Buddhist dialogical text, the *Milindapañha*, as a distinctive form of dialectical reasoning that is not competitive but oriented toward the ethical unfolding of understanding. Rather than reading the text merely as doctrinal exposition or apologetic literature, this study aims to analyze the *Milindapañha* as a form of dialectical logic that does not seek to produce a loser, but instead emphasizes the structure of reasoning over doctrinal content. It further proposes a theoretical framework for Buddhist dialectical reasoning that foregrounds the process of wisdom's emergence. In doing so, the study seeks to connect the interpretation of Buddhist texts with contemporary debates in the sociology of religion, positioning them as alternative sources of rationality.

Methodology: This study employed qualitative theoretical documentary research grounded in a hermeneutic-interpretive methodology. The primary sources consisted of the Pāli *Milindapañha* and its authoritative translations, while the secondary sources were drawn from Buddhist Studies, the philosophy of logic, and the sociology of religion. Analytical strategies included close textual reading of the dialogical exchanges between Phra Nāgasena and King Milinda, dialectical analysis, comparative logic, and the sociology of knowledge. Rather than seeking definitive doctrinal conclusions, the analysis focused on how questions, analogies, and paradoxes function as logical and ethical mechanisms. Reflexivity and theoretical triangulation were employed to ensure interpretive rigor.

Main Results: The findings revealed that the *Milindapañha* operated through a non-adversarial dialectical structure characterized by; 1) Open-ended questioning that did not aim at final conclusions; 2) The use of analogy as a logical mechanism for elevating understanding, and 3) Mindful engagement with paradox. Phra Nāgasena did not seek to refute or defeat King Milinda's questions; Instead, he gradually unfolded the assumptions underlying them. Through this process,

dialogue shifted from confrontation to shared inquiry. Understanding emerged not as the triumph of one position over another but as a relational event occurring within the dialogical space itself.

Involvement to Buddhaddhamma: The dialogical logic articulated in the Milindapañha is deeply consonant with core principles of Buddhaddhamma, particularly non-self (Anattā), dependent origination (Paṭiccasamuppāda), and right speech (Sammā-vācā). Reasoning is not detached from ethical cultivation but constitutes a form of practice aimed at reducing attachment to one's own views. The absence of winners and losers is not a rhetorical strategy but an ethical consequence of a worldview that denies a fixed self and absolute truth.

Conclusions: This article advances the conceptual framework of "Logic Without Losers" and proposes Buddhist dialectical reasoning as a theoretical contribution to the sociology of religion. By demonstrating that Buddhism is not merely a belief system but also a source of alternative logic, the study highlights its potential to engage constructively with the modern world. The Milindapañha thus emerges as a globally relevant resource for rethinking dialogue, rationality, and coexistence in pluralistic societies.

Keywords: Logic Without Losers, Buddhist Dialectical Reasoning, Milindapañha, Relational Rationality and Dialogical Ethics, Sociology of Religion

บทนำ

แม้ในโลกวิชาการสมัยใหม่ “ตรรกะ” จะถูกนำเสนอในฐานะเครื่องมือแห่งความเป็นกลางและความเที่ยงตรง แต่ในทางปฏิบัติ ตรรกะกลับไม่เคยดำรงอยู่นอกความสัมพันธ์เชิงอำนาจอย่างแท้จริง คำถามที่ควรถูกตั้งมีใช่เพียงว่า เหตุผลใดถูกต้อง หากแต่คือ เหตุผลนั้นทำงานอย่างไรและใครคือผู้ได้ประโยชน์จากการทำงานของมัน (Aristotle, 1984); (Toulmin, 2003) โครงสร้างของตรรกะดังกล่าวตั้งอยู่บนกรอบความคิดแบบ ผู้ชนะ-ผู้แพ้ (Winner-loser Structure) ซึ่งถือว่าการโต้แย้งที่สมบูรณ์ต้องจบลงด้วยการยืนยันความถูกต้องของฝ่ายหนึ่ง พร้อมกับการทำให้เหตุผลของอีกฝ่ายหนึ่งหมดความชอบธรรม ในเชิงสังคมวิทยาความรู้ ตรรกะลักษณะนี้มีได้ดำรงอยู่โดยลำพัง หากแต่ผสมผสานเข้ากับกระบวนการให้ความชอบธรรมทางสถาบัน ความเป็นวิทยาศาสตร์ และอำนาจเชิงสัญลักษณ์ของชนชั้นผู้ผลิตความรู้ (Bourdieu, 1991); (Berger & Luckmann, 1966) การโต้แย้งจึงไม่ใช่เพียงการแลกเปลี่ยนเหตุผล หากแต่เป็นสนามของการจัดลำดับคุณค่า การยอมรับ และการครอบงำเชิงวาทกรรมอย่างแยบยล ซึ่งส่งผลให้ “ความเข้าใจ” ถูกลดทอนให้กลายเป็นผลลัพธ์รองจาก “ชัยชนะทางเหตุผล” เมื่อหันกลับมาพิจารณา คัมภีร์พุทธศาสนา กลุ่มสนทนาวรรณ โดยเฉพาะ คัมภีร์มิลินทปปัญหา (Milindapañha) ภาพของตรรกะในฐานะสนามแข่งขันกลับถูกท้าทายอย่างเจียบงันแต่ลึกซึ้ง บทสนทนาระหว่างพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ มิได้มุ่งสถาปนาความพ่ายแพ้ของฝ่ายใด หากแต่ดำเนินไปในลักษณะของการ “คลี่คลาย” สมมติฐาน ความยึดถือ และความเข้าใจที่ยังไม่สุกงอมของคู่สนทนาอย่างค่อยเป็นค่อยไป (Rhys Davids, 1890); (Gombrich, 2009) ตรรกะที่ปรากฏในมิลินทปปัญหาจึงไม่ใช่ตรรกะเชิงปฏิบัติ หากเป็นตรรกะเชิงคลี่คลาย (Resolutive Logic) ซึ่งให้ความสำคัญกับกระบวนการเกิดปัญญามากกว่าผลลัพธ์ของการเอาชนะ การตั้งคำถามไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อทำลายเหตุผลของอีกฝ่าย แต่เพื่อเปิดพื้นที่ให้ความเข้าใจเดิมได้ถูกทบทวน แปรเปลี่ยน และสลายตัวไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง การสนทนาจึงกลายเป็นพื้นที่ร่วมของการแสวงหาความเข้าใจ มากกว่าการแข่งขันเพื่อครอบครองความจริง การโต้แย้งจึงไม่ใช่เพียงการแลกเปลี่ยนเหตุผล หากแต่เป็นสนามของการจัดลำดับคุณค่า การยอมรับ และการครอบงำเชิงวาทกรรมอย่างแยบยล ดังตัวอย่างคำถามว่า “ถ้าไม่มีวิญญาณถาวร สิ่งใดข้ามพบไปเกิด” พระนาคเสนตอบว่า “ชื่อและรูป” (นามรูป) สืบต่อกัน ดุจเปลวไฟต่อเปลวไฟ

หรือตราประทับบนขี้ผึ้ง รูปแบบสืบทอด แต่ไม่มี “สาร” เดิมย้ายข้าม กรรมเป็นตัวกำหนด (Trenckner, 1880) หัวใจของข้อโต้แย้ง คือการแยก “ความสืบทอดเชิงเหตุปัจจัย” ออกจาก “ความต่อเนื่องของสาร” พระนาเคน ไมได้บอกว่าไม่มีอะไรสืบทอด-ท่านบอกว่าสิ่งที่สืบทอดคือ ลำดับเหตุปัจจัย (Causal Sequence) ไม่ใช่ สาร (Substance) นัยต่อทฤษฎีกรรม มีความสำคัญอย่างยิ่ง ถ้าไม่มีอิตถาถาวร แต่ใช้เหตุปัจจัยต่อเนื่อง กรรมยังส่งผล ได้อย่างสมเหตุสมผลโดยไม่ต้องอาศัยผู้รับกรรมที่เป็น “คนเดิม” บุคคลที่ทำการกรรมและบุคคลที่รับวิบากเชื่อมกัน ด้วยห่วงโซ่เหตุปัจจัย เหมือนนมกับเนยที่เชื่อมกันด้วยกระบวนการแปรสภาพ

แม้คัมภีร์มิลินทปัญหาก็ได้รับความสนใจอย่างต่อเนื่องในวงการพุทธศึกษา งานวิจัยส่วนใหญ่ยังคงมุ่งเน้น การอ่านในสองกรอบหลัก ประการแรก คือการอ่านในฐานะวรรณกรรมอภิปรัชญาและพุทธปรัชญาเชิงเนื้อหา โดยให้ความสำคัญกับคำสอนเรื่องอนัตตา กรรม นิพพาน และอภิปรัชญาทางพุทธศาสนา (Horner, 1964); (Harvey, 2013) ประการที่สอง คือการอ่านมิลินทปัญหาในฐานะ apologetic dialogue ซึ่งทำหน้าที่ปกป้องและ ให้เหตุผลรองรับพระพุทธศาสนาต่อคำถามจากโลกภายนอก โดยเฉพาะโลกกรีก-เฮลเลนิสติก (Prebish & Keown, 2010) อย่างไรก็ตาม แนวทางดังกล่าวยังมิได้ให้ความสนใจอย่างเพียงพอกับ “รูปแบบของการให้เหตุผล” ที่ดำรงอยู่ในตัวบท กล่าวคือ มิลินทปัญหาไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่ถ่ายทอดเนื้อหาทางคำสอน แต่เป็นการจัดวาง โครงสร้างวิภาษวิธี (Dialectical Form) ที่มีตรรกะภายในเฉพาะตัว และมีนัยสำคัญต่อการทำความเข้าใจศาสนา ในฐานะกระบวนการทางสังคมของการให้เหตุผล ยิ่งไปกว่านั้น งานในสาขาสังคมวิทยาศาสนา (Sociology of Religion) แม้จะให้ความสำคัญกับเหตุผล ศรัทธา และอำนาจ แต่ยังคงยึดโยงกับกรอบตรรกะตะวันตกเป็นหลัก โดยมักมองศาสนาในฐานะพื้นที่ของความไม่เป็นเหตุเป็นผล หรือเป็นระบบเหตุผลรองจากวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ (Weber, 1978); (Asad, 1993) ส่งผลให้ตรรกะเชิงพุทธซึ่งไม่ตั้งอยู่บนการแข่งขันและการตัดสินแพ้-ชนะ ยังไม่ถูก นำมาพิจารณาอย่างจริงจังในฐานะ “ตรรกะทางสังคม” ทางเลือก ช่องว่างดังกล่าวมิได้เป็นเพียงการขาดการศึกษา เชิงเทคนิค หากสะท้อนข้อจำกัดเชิงจินตนาการทางทฤษฎีของสังคมวิทยาศาสนาเอง ข้อจำกัดที่ยังไม่อาจ จินตนาการถึง “เหตุผล” ซึ่งไม่ต้องอาศัยผู้แพ้เพื่อยืนยันผู้ชนะ การศึกษานี้จึงตั้งคำถามต่อคัมภีร์มิลินทปัญหาและ ต่อกรอบความเข้าใจเรื่องเหตุผลของเราเองด้วย

จากภูมิหลังและช่องว่างทางวิชาการดังกล่าว การวิจัยนี้ตั้งคำถามหลักสามประการ ได้แก่ 1) วิภาษวิธี ในคัมภีร์มิลินทปัญหามีโครงสร้างตรรกะภายในอย่างไร และแตกต่างจากตรรกะเชิงปฏิบัติแบบตะวันตก ในประเด็นใด 2) เหตุใดวิภาษวิธีดังกล่าวจึงไม่ก่อให้เกิด “ผู้แพ้” ทางเหตุผล แต่กลับเอื้อให้เกิด “ความเข้าใจร่วม” ระหว่างคู่สนทนา และ 3) ตรรกะเชิงพุทธที่ปรากฏในมิลินทปัญหามีศักยภาพในการท้าทายหรือขยายกรอบทฤษฎี ของตรรกะและสังคมวิทยาศาสนาอย่างไรในบริบทสากล คำถามเหล่านี้มิได้มุ่งแสวงหาคำตอบเชิงตัดสิน หากแต่ เปิดพื้นที่ให้การตีความเชิงวิพากษ์ซึ่งเคารพต่อพลวัตของตัวบท และต่อบริบททางสังคม-ประวัติศาสตร์ ที่ทำให้ตรรกะรูปแบบนี้มีความหมาย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์คัมภีร์มิลินทปัญหาในฐานะตรรกะวิภาษวิธีที่ไม่แสวงหาผู้แพ้ ที่เน้นโครงสร้างการให้เหตุผลมากกว่าเนื้อหาคำสอน และเสนอกรอบแนวคิดเชิงทฤษฎีของการให้เหตุผลเชิงวิภาษวิธี แบบพุทธ (Buddhist Dialectical Reasoning) ที่เน้นอธิบายการเกิดปัญญาเพื่อเชื่อมโยงการอ่านคัมภีร์พุทธ กับการถกเถียงร่วมสมัยในสาขาสังคมวิทยาศาสนาในฐานะแหล่งเหตุผลทางเลือก

วิธีดำเนินการวิจัย

1. **ลักษณะการวิจัย** การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้การวิจัยเอกสารเชิงทฤษฎี (Theoretical Documentary Research) การเลือกแนวทางดังกล่าวตั้งอยู่บนสมมติฐานเชิงวิธีวิทยาว่า ตัวบททางศาสนา โดยเฉพาะคัมภีร์สนทนา มิได้เป็นเพียงภาษาชนะบรรจุคำสอน หากเป็นพื้นที่ที่ตรรกะ ความหมาย และอำนาจ

ทางความรู้ถูกจัดวางและต่อรองอย่างซับซ้อน (Asad, 1993) ภายใต้กรอบนี้ การวิเคราะห์จึงอาศัยการวิเคราะห์แบบอรรถปริวรรตและการตีความ (Hermeneutic-interpretive Analysis) ซึ่งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างส่วนย่อยของตัวบท (Micro-level Dialogue) กับโครงสร้างความหมายโดยรวม (Macro-level Reasoning Pattern) วิธีการดังกล่าวไม่มุ่งค้นหา “ความหมายที่ถูกต้องเพียงหนึ่งเดียว” หากเปิดพื้นที่ให้ความหมายคลี่คลายผ่านการอ่านซ้ำ การตั้งคำถามต่อสมมติฐานของผู้วิจัย และการพิจารณาบริบทเชิงประวัติศาสตร์-สังคมอย่างต่อเนื่อง (Gadamer, 2004) การเลือกใช้การตีความเชิงลึกยังมีนัยเชิงจริยศาสตร์ กล่าวคือ ผู้วิจัยไม่วางตนในฐานะผู้ตัดสินความถูกต้องของตัวบท หากแต่เป็นผู้ร่วมสนทนากับตัวบทอย่างมีความรับผิดชอบทางวิชาการ โดยยอมรับว่าความเข้าใจที่เกิดขึ้นเป็นผลของปฏิสัมพันธ์ระหว่างกรอบแนวคิดร่วมสมัยกับตรรกะภายในของคัมภีร์เอง

2. แหล่งข้อมูล แหล่งข้อมูลของการวิจัยแบ่งออกเป็นสองระดับ ได้แก่ ปฐมภูมิและทุติยภูมิ เพื่อรองรับการวิเคราะห์เชิงลึกและการตรวจสอบข้ามเชิงทฤษฎี

ข้อมูลปฐมภูมิ คือคัมภีร์มิลินทปัญหา ในภาษาบาลี พร้อมฉบับแปลมาตรฐานภาษาอังกฤษ เยอรมัน และฝรั่งเศส การใช้หลายภาษาไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อเปรียบเทียบเชิงอรรถเพียงอย่างเดียว หากเพื่อทำความเข้าใจว่า “ตรรกะของการให้เหตุผล” ถูกถ่ายทอดและแปรเปลี่ยนอย่างไรเมื่อเคลื่อนผ่านบริบทภาษาและวัฒนธรรมที่ต่างกัน (Rhys Davids, 1890); (Trenckner, 1880) แนวทางนี้ช่วยลดความเสี่ยงของการยึดติดกับการอ่านเชิงศาสนานิยมของภาษาใดภาษาหนึ่ง และเปิดพื้นที่ให้เห็นพลวัตของความหมายที่เคลื่อนตัวได้

ข้อมูลทุติยภูมิ ประกอบด้วยงานวิชาการในสามสาขาหลัก ได้แก่ 1) Buddhist Studies ซึ่งให้บริบทเชิงประวัติศาสตร์ ปรัชญา และวรรณกรรมของมิลินทปัญหา (Gombrich, 2009); (Harvey, 2013) 2) Philosophy of Logic เพื่อใช้เป็นกรอบเปรียบเทียบกับตรรกะเชิงปฏิบัติและตรรกะสมัยใหม่ (Toulmin, 2003) และ 3) Sociology of Religion โดยเฉพาะงานของ Weber, Bourdieu และ Asad ซึ่งช่วยให้การอ่านตัวบทไม่หลุดออกจากมิติอำนาจ การให้ความชอบธรรม และการผลิตความรู้ในสังคม (Weber, 1978); (Bourdieu, 1991); (Asad, 1993) การคัดเลือกเอกสารทุติยภูมิได้ตั้งอยู่บนหลักความนิยมเชิงสำนัก หากพิจารณาจากศักยภาพของงานนั้นในการช่วย “เปิดคำถามใหม่” กับการอ่านมิลินทปัญหา มากกว่าการยืนยันข้อสรุปเดิม

3. กรอบการวิเคราะห์ กรอบการวิเคราะห์ของการวิจัยนี้ประกอบด้วยสามระดับที่ทำงานเชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบ ดังนี้ ประการแรก คือ การวิเคราะห์เชิงวิภาษวิธี (Dialectical Analysis) ซึ่งมุ่งศึกษารูปแบบการตั้งคำถาม การตอบ และการคลี่คลายปัญหาในบทสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ การวิเคราะห์นี้ไม่มองวิภาษวิธีในความหมายของการปะทะเพื่อสังเคราะห์แบบ Hegel (1977) หากมองเป็นกระบวนการคลายความยึดมั่นที่ดำเนินไปโดยไม่ต้องอาศัยการปฏิเสธอย่างรุนแรง ประการที่สอง คือ การวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบตรรกะ (Comparative Logic) โดยนำตรรกะเชิงพุทธในมิลินทปัญหาไปวางเทียบกับตรรกะเชิงปฏิบัติของตะวันตก การเปรียบเทียบนี้ไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อจัดลำดับคุณค่า หากเพื่อชี้ให้เห็นว่า “ความสมเหตุสมผล” (Rationality) มีได้มีรูปแบบเดียว และตรรกะที่ไม่ผลิตผู้แพ้อาจเป็นรูปแบบเหตุผลที่ถูกมองข้ามในโลกวิชาการสมัยใหม่ และประการที่สาม คือ การอ่านเชิงสังคมวิทยาความรู้ (Sociology of Knowledge) ซึ่งพิจารณาว่าตรรกะที่ปรากฏในมิลินทปัญหาสะท้อนและผลิตความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบใด การสนทนาที่ไม่มุ่งเอาชนะกันเช่นนี้ สร้างรูปแบบความชอบธรรมทางศาสนาที่แตกต่างจากแบบสถาบันนิยมอย่างไร และมีนัยต่อการทำความเข้าใจศาสนาในฐานะ “ประเพณีเชิงวาทกรรม” (Discursive Tradition) อย่างไร (Asad, 1993).

4. ความน่าเชื่อถือทางวิชาการ เพื่อเสริมสร้างความน่าเชื่อถือของผลการวิจัย การศึกษานี้ใช้การตรวจสอบสามเส้าเชิงทฤษฎี (Theoretical Triangulation) โดยบูรณาการกรอบพุทธศาสนศึกษา ปรัชญาตรรกะ และสังคมวิทยาศาสนาเข้าด้วยกัน การใช้หลายกรอบมิได้มุ่งสร้างความสมบูรณ์แบบเชิงระเบียบวิธี หากช่วยให้ข้อค้นพบไม่ถูกครอบงำด้วยมุมมองใดมุมมองหนึ่งเพียงลำพัง (Denzin, 2012) นอกจากนี้ ผู้วิจัย

ให้ความสำคัญกับการสะท้อนคิดเชิงวิพากษ์ (Reflexivity) อย่างต่อเนื่อง โดยตระหนักว่าการอ่านคัมภีร์ศาสนาไม่อาจแยกออกจากตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมและประสบการณ์ทางปัญญาของผู้วิจัยเอง การตระหนักรู้และการสะท้อนตนเองเชิงวิวิธีวิทยาจะช่วยลดความเสี่ยงของการฉายคุณค่าร่วมสมัยลงบนตัวบทโดยไม่รู้ตัว สุดท้ายแล้วการวิจัยที่ตั้งใจหลีกเลี่ยงการอ่านเชิงศรัทธาแบบกำหนดคุณค่า (Normative) ซึ่งมุ่งยืนยันความถูกต้องของศาสนาเป็นหลัก แต่เลือกใช้การอ่านเชิงวิพากษ์อย่างเคารพ (Critical Yet Respectful Reading) ที่เปิดโอกาสให้คัมภีร์แสดงศักยภาพทางทฤษฎีของตนเอง โดยไม่ถูกลดทอนให้เป็นเพียงวัตถุแห่งการสรรเสริญหรือการปกป้องเท่านั้น

5. การทบทวนวรรณกรรม

มิลินทปัญหาในงานพุทธศึกษาคลาสสิก

คัมภีร์มิลินทปัญหา ได้รับการยอมรับมาอย่างยาวนานว่าเป็นหนึ่งในตัวบทสนทนาที่มีความสำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์พุทธศาสนา โดยเฉพาะในฐานะหลักฐานของการเผชิญหน้าเชิงปัญญาระหว่างโลกพุทธกับวัฒนธรรมเฮลเลนิสติก งานบุกเบิกของ Rhys Davids และ Trenckner ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้วางรากฐานการศึกษามิลินทปัญหาในโลกตะวันตก ผ่านการจัดพิมพ์ แปล และอธิบายเชิงภาษาศาสตร์อย่างละเอียด (Rhys Davids, 1890); (Trenckner, 1880) อย่างไรก็ตาม การอ่านในยุคดังกล่าวมักมองตัวบทผ่านกรอบความสนใจด้าน “เนื้อหาการสอน” เป็นหลัก โดยให้ความสำคัญกับการพิสูจน์ความสอดคล้องของหลักพุทธธรรมกับเหตุผลเชิงปรัชญาแบบตะวันตก แนวโน้มนี้ยังคงสืบทอดต่อมาในงานพุทธศึกษายุคคลาสสิกและกึ่งร่วมสมัย ซึ่งมักอ่านมิลินทปัญหาในฐานะวรรณกรรมเชิง Doctrinal ที่ทำหน้าที่อธิบายและจัดระบบคำสอน เช่น อนัตตา กรรม หรือภาวะนิพพาน ให้เข้าใจได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล (Homer, 1964); (Harvey, 2013) ในอีกด้านหนึ่ง นักวิชาการจำนวนไม่น้อย มักตีความมิลินทปัญหาแบบอรรถาธิบายเพื่อพิทักษ์ความเชื่อ (Apologetic Dialogue) ที่มีเป้าหมายหลักในการปกป้องพระพุทธศาสนาจากคำท้าทายของผู้ปกครองกรีก ผ่านการแสดงศักยภาพทางเหตุผลของพระนาคนเสน (Prebish & Keown, 2010) แม้งานของ Gombrich จะช่วยขยายการอ่านออกจากรอบศรัทธาแบบตรงไปตรงมา โดยชี้ให้เห็นบริบททางสังคม-ประวัติศาสตร์และพลวัตทางปัญญาของพระพุทธศาสนาในโลกโบราณ (Gombrich, 2009) แต่โดยภาพรวม งานพุทธศึกษายังคงให้ความสำคัญกับ “สิ่งที่ถูกกล่าว” มากกว่า “วิธีที่การให้เหตุผลดำเนินไป” ส่งผลให้มิลินทปัญหาถูกทำให้เป็นคลังคำสอน มากกว่าการถูกมองเป็นแบบอย่างของตรรกะเชิงวิภาษวิธีที่มีโครงสร้างเฉพาะตัว

วิภาษวิธีและตรรกะในปรัชญาตะวันตก

ในประวัติศาสตร์ปรัชญาตะวันตก ตรรกะและวิภาษวิธีถูกพัฒนาขึ้นภายใต้สมมติฐานพื้นฐานว่าความจริงสามารถถูกเข้าถึงผ่านการแยกแยะ การโต้แย้ง และการตัดสินความถูก-ผิดอย่างชัดเจน ตั้งแต่บทสนทนาของเพลโต ซึ่งใช้วิภาษวิธีเป็นเครื่องมือคลี่คลายความไม่รู้ ไปจนถึงตรรกะเชิงนิรนัยของอริสโตเติลที่สถาปนากฎแห่งการไม่ขัดแย้งเป็นรากฐานของเหตุผล (Plato, 1997); (Aristotle, 1984) วิภาษวิธีในโลกตะวันตกจึงมักมีลักษณะของการคัดกรองความจริงผ่านการปฏิเสธสิ่งที่ผิดพลาด กระบวนทัศน์นี้ยังชัดเจนในปรัชญาเฮเกล ซึ่งวิภาษวิธีถูกทำความเข้าใจในฐานะการหักล้างเชิงอภิปรัชญา (Dialectic of Negation) กล่าวคือ ความก้าวหน้าของความรู้เกิดจากการปะทะและการลบหล้างระหว่าง Thesis และ Antithesis จนเกิด Synthesis ใหม่ (Hegel, 1977) แม้แนวคิดดังกล่าวจะเปิดพื้นที่ให้ความย้อนแย้งมีบทบาทเชิงสร้างสรรค์ แต่โครงสร้างพื้นฐานยังคงตั้งอยู่บนการ “เอาชนะ” ระดับหนึ่งของความคิดเดิม ในโลกสมัยใหม่ Habermas พยายามลดความรุนแรงของวิภาษวิธีผ่านแนวคิดตรรกะเหตุผลเชิงสื่อสาร (Communicative Rationality) โดยเสนอว่าเหตุผลสามารถเกิดขึ้นจากการสื่อสารที่ปราศจากการบังคับ (Habermas, 1984) อย่างไรก็ตาม แม้จะเน้นฉันทามติและการเข้าใจร่วม ตรรกะของการอภิปรายยังคงตั้งอยู่บนเงื่อนไขเชิงบรรทัดฐานที่กำหนดว่าเหตุผลใด “ใช้ได้” ในพื้นที่สาธารณะ เมื่อพิจารณาภายใต้กรอบนี้ ตรรกะในมิลินทปัญหาก็กลับดูแปลกแยกอย่างน่าสนใจ เพราะมิได้มุ่งไปสู่การปฏิเสธหรือการสังเคราะห์เชิงแข่งขัน หากดำเนินไปในทิศทางของการคลายความยึดมั่นโดยไม่จำเป็นต้องประกาศชัยชนะของเหตุผลฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง

ตรรกะ ศาสนา และอำนาจในสังคมวิทยา

ในสาขาสังคมวิทยา ตรรกะและเหตุผลมิได้ถูกมองเป็นเพียงกระบวนการทางปัญญา หากเป็นกลไกทางสังคมที่เชื่อมโยงกับอำนาจและความชอบธรรม Weber เสนอแนวคิดเรื่อง Rationalization เพื่ออธิบายการที่เหตุผลเชิงคำนวณและกฎเกณฑ์เข้ามาครอบงำโลกสมัยใหม่ พร้อมกับลดทอนบทบาทของศาสนาให้กลายเป็นพื้นที่ของคุณค่าเชิงอัตวิสัย (Weber, 1978) มุมมองนี้มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการศึกษาศาสนาในฐานะสิ่งที่ “อยู่นอก” เหตุผลสมัยใหม่ Bourdieu ขยายประเด็นดังกล่าวผ่านแนวคิด Symbolic Power โดยชี้ว่า การให้เหตุผลใดได้รับการยอมรับ มิได้ขึ้นกับความสมเหตุสมผลภายในเพียงอย่างเดียว แต่ขึ้นกับตำแหน่งแห่งที่ของผู้พูดในสนามอำนาจ (Bourdieu, 1991) เหตุผลจึงเป็นทรัพยากรเชิงสัญลักษณ์ที่สามารถใช้เพื่อสร้างหรือคงไว้ซึ่งความเหนือกว่า ขณะเดียวกัน Asad (1933) เสนอทางเลือกที่สำคัญต่อการทำความเข้าใจศาสนา ผ่านแนวคิด Discursive Tradition ซึ่งมองว่าศาสนาเป็นประเพณีของการให้เหตุผลที่มีตรรกะภายในของตนเอง ไม่จำเป็นต้องถูกวัดค่า ด้วยมาตรฐานเหตุผลแบบโลกวิสัย อย่างไรก็ตามของ Asad จะเปิดพื้นที่ให้เห็นเหตุผลทางศาสนาในฐานะรูปแบบหนึ่งของความสมเหตุสมผล งานวิจัยจำนวนมากยังมีได้ลงลึกถึง “รูปแบบตรรกะ” ที่ศาสนาต่าง ๆ ใช้ในการจัดการความเห็นต่าง

ช่องว่างเชิงทฤษฎี

จากการทบทวนวรรณกรรมข้างต้น สามารถสังเกตได้ว่า ทั้งในพุทธศาสนศึกษา ปรัชญาตะวันตก และสังคมวิทยาศาสนา ยังขาดกรอบแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับตรรกะที่ไม่ตั้งอยู่บนการแข่งขัน งานส่วนใหญ่ยังคงผูกโยงเหตุผลเข้ากับการเอาชนะ การตัดสิน หรือการสถาปนาความเหนือกว่าเชิงสัญลักษณ์ ไม่ว่าจะเป็นรูปของชัยชนะทางตรรกะ หรือฉันทามติภายใต้เงื่อนไขเชิงอำนาจ ช่องว่างนี้ชี้ให้เห็นความจำเป็นของกรอบ Buddhist Dialectical Logic ซึ่งเข้าใจเหตุผลในฐานะกระบวนการคลี่คลายความยึดมั่น มากกว่าการผลิตคำตอบสุดท้าย การนำมิลินทปัญหามาอ่านในฐานะตรรกะทางสังคมรูปแบบหนึ่ง จึงมิใช่เพียงการเติมเต็มช่องว่างเชิงเนื้อหา หากเป็นการเสนอทางเลือกเชิงทฤษฎีที่อาจช่วยขยายขอบเขตความเข้าใจเรื่องเหตุผล ศาสนา และอำนาจในโลกวิชาการร่วมสมัย

ผลการวิจัยและอภิปรายผล

ผลการวิจัย

1. โครงสร้างวิภาษวิธีในมิลินทปัญหา

การวิเคราะห์หัตถ์มิลินทปัญหาในฐานะตัวบทสนทนาทางปัญญาเผยให้เห็นว่า วิภาษวิธีที่ปรากฏมิได้ดำเนินไปตามตรรกะของการตั้งคำถามเพื่อ “ปิดประเด็น” หากเป็นการตั้งคำถามที่เปิดพื้นที่ให้ความหมายเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง โดยมีตัวอย่างดังนี้

1.1 อุปมารถศึก (The Chariot Simile): วิภาษวิธีเรื่อง “ตัวตน”

"Yathā hi, Mahārāja, Ratho Nāma na Cakkesu na Akkesu na Yuge na Isāya... Sammutiyā Pana Ratho ti Vuccati." (Rhys Davids, 1890)

“ข้าแต่พระมหากษัตริย์ สิ่งที่เรียกว่า “รถศึก” มิได้มีอยู่ในล้อ มิได้มีอยู่ในเพลลา มิได้มีอยู่ในคัน หรือส่วนประกอบใดส่วนหนึ่งโดยลำพัง หากแต่เป็นเพียงนามสมมติซึ่งมนุษย์บัญญัติขึ้นเพื่อเรียกการประกอบรวมแห่งส่วนต่าง ๆ เหล่านั้นเท่านั้น”

1.2 อุปมาเปลวไฟกับตะเกียง (Lamp Flame Simile): วิภาษวิธีเรื่อง “ความต่อเนื่องของสังสารวัฏ”

"It is Neither the Same Flame nor Another." (Horner, 1964)

“เปลวไฟที่ปรากฏในยามราตรี มิใช่เปลวเดิมโดยแท้ หากก็มีเปลวใหม่โดยสิ้นเชิง หากเป็นความสืบเนื่องแห่งเหตุปัจจัยที่รับช่วงต่อกันอยู่ตลอดกาล”

1.3 อุปมาเมล็ดมะม่วง (Mango Seed Simile):

« Comme Une Graine Plantée Produit Un Fruit. » (Finot, 1923)

“ดุจดั่งเมล็ดพันธุ์ซึ่งถูกหว่านลงในผืนดิน เมื่อได้รับน้ำ แสง และกาลเวลา ก็ย่อมแตกหน่อ เติบโตจนให้ผลฉันใด การกระทำของสัตว์โลกย่อมงอกงามเป็นผลแห่งกรรมฉันนั้น”

สำหรับลักษณะเด่นของคัมภีร์มิลินทปัญหาแบ่งออกเป็น 3 ประการ ได้แก่

ประการแรก คือ คำถาม-คำตอบแบบปลายเปิด (Open-ended Questioning) กล่าวคือ คำตอบของพระนาคเสนแทบไม่เคยทำหน้าที่เป็นข้อสรุปสุดท้าย หากเป็นจุดเริ่มต้นของการตั้งคำถามใหม่ที่ลึกซึ้งกว่าเดิม การสนทนาจึงดำเนินไปในลักษณะของวงจรการทำความเข้าใจ มากกว่าลำดับขั้นของการพิสูจน์ (Rhys Davids, 1890) ลักษณะดังกล่าวแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญจากการสนทนาเชิงโสเครติสในโลกตะวันตก ซึ่งแม้จะใช้คำถามเป็นเครื่องมือ แต่ยังมุ่งไปสู่การเปิดโปงความไม่รู้ของคู่สนทนาเพื่อยืนยันตำแหน่งของเหตุผลที่เหนือกว่า (Plato, 1997) ในมิลินทปัญหา คำถามกลับทำหน้าที่เป็นเครื่องมือทางจริยศาสตร์ กล่าวคือ เป็นการเชื่อเชิญให้คู่สนทนา ร่วมพิจารณาขอบเขตและข้อจำกัดของความเข้าใจเดิมโดยไม่ถูกทำให้รู้สึกพ่ายแพ้

ประการที่สอง โครงสร้างวิภาษวิธีของมิลินทปัญหาอาศัย การใช้การเปรียบเทียบ อุปมา และอุปไมย อย่างเป็นระบบ อุปมาเหล่านี้มิได้ทำหน้าที่เป็นเพียงเครื่องมืออธิบายเชิงสื่อสาร หากเป็นกลไกทางตรรกะที่ช่วย “เลื่อนระดับ” ความเข้าใจจากนามธรรมสู่ประสบการณ์ที่จับต้องได้ เช่น การอธิบายอนัตตาผ่านอุปมาเมล็ดกัญจิ มิได้มุ่งพิสูจน์ว่าความคิดเดิมของพระเจ้ามิลินทพิต หากทำให้เห็นว่าแนวคิดเรื่อง “ตัวตน” ตั้งอยู่บนการประกอบกันของส่วนย่อยที่ไม่อาจยึดถือเป็นสาระัตถะเดียวได้ (Gombrich, 2009)

ประการที่สาม ผลการวิจัยชี้ว่า วิภาษวิธีในมิลินทปัญหา มีลักษณะของการยอมรับความย้อนแย้ง (Paradox) อย่างมีสติ มากกว่าการพยายามขจัดความย้อนแย้งออกจากระบบเหตุผล ความย้อนแย้งมิได้ถูกมองเป็นข้อบกพร่องของตรรกะ แต่เป็นสัญญาณว่าความคิดกำลังเข้าใกล้ขอบเขตของสมมติบัญญัติ การยอมรับเช่นนี้ ทำให้การสนทนาไม่จำเป็นต้องจบลงด้วยการตัดสินถูก-ผิด หากเปิดพื้นที่ให้ความเข้าใจดำรงอยู่กับความไม่แน่นอน อย่างมีความรับผิดชอบทางปัญญา (Harvey, 2013)

2. ตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้

ผลการวิเคราะห์ตอนสนทนาหลายช่วงในมิลินทปัญหาพบว่า พระนาคเสนไม่เคยใช้ตรรกะเพื่อ “ทำลาย” เหตุผลของพระเจ้ามิลินทพิตในความหมายเชิงแข่งขัน กล่าวคือ มิได้ลดทอนคำถามของอีกฝ่ายให้กลายเป็นความไร้เหตุผล หรือใช้ความรู้ทางธรรมเพื่อยืนยันสถานะที่เหนือกว่า ตรงกันข้าม คำถามของพระเจ้ามิลินทพิตถูกปฏิบัติในฐานะ จุดตั้งต้นที่มีความชอบธรรม และสมควรได้รับการพิจารณาอย่างจริงจัง แทนที่จะล้มล้างเหตุผลเดิม พระนาคเสน เลือกใช้กระบวนการ “คลี่คลาย” (Unfolding) สมมติฐานที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังคำถามนั้น การคลี่คลายดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นผ่านการโต้แย้งเชิงปฏิเสธ หากเกิดจากการทำให้เห็นเงื่อนไขที่ทำให้ความคิดเดิมดูสมเหตุสมผลในระดับหนึ่ง แต่ไม่อาจยืนหยัดได้เมื่อพิจารณาในบริบทที่กว้างขึ้น วิธีการนี้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องเหตุผลในฐานะ กระบวนการทางสังคม มากกว่าผลลัพธ์เชิงตรรกะ (Berger & Luckmann, 1966) ผลที่ตามมาคือ ความสัมพันธ์ระหว่างคู่สนทนาถูกเปลี่ยนจาก Adversary ไปสู่ Co-inquirer กล่าวคือ จากคู่แข่งทางเหตุผลไปสู่ผู้ร่วมแสวงหา ความเข้าใจ การเปลี่ยนสถานะเชิงสัมพันธ์นี้มีนัยสำคัญทางสังคมวิทยา เพราะทำให้เหตุผลไม่ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือของอำนาจเชิงสัญลักษณ์ หากกลายเป็นพื้นที่ของความเสมอภาคทางปัญญา (Bourdieu, 1991) ตรรกะจึงไม่จำเป็นต้องผลิตผู้แพ้ เพื่อยืนยันความถูกต้องของผู้ชนะ

3. การเกิดปัญญาในฐานะกระบวนการร่วม

การคลี่คลายความเห็นผิดในมิลินทปัญหาไม่ได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน และไม่ได้ปราศจากความไม่สบายใจทางปัญญา ตรงกันข้าม กระบวนการนี้ต้องอาศัยความอดทนต่อการไม่รู้ และความกล้าที่จะพักการยึดมั่นในภาพลักษณ์ของตนในฐานะผู้มีเหตุผล ผลการวิจัยชี้อย่างชัดเจนว่า ในมิลินทปัญหา ปัญญาไม่ถูกทำความเข้าใจในฐานะชัยชนะทางเหตุผล หากเป็นกระบวนการของการสลายตัวตนของความเห็นผิดอย่างค่อยเป็นค่อยไป ปัญญาเกิดขึ้นเมื่อความยึดมั่นต่อสมมติฐานเดิมคลายตัวลง มิใช่เมื่ออีกฝ่ายหนึ่งถูกทำให้เจียบเสียง การคลายตัวดังกล่าวมีลักษณะเชิงจริยศาสตร์ เพราะเกี่ยวข้องกับท่าทีของการฟัง การอดทนต่อความไม่แน่นอน และการไม่ยึดติดกับภาพลักษณ์ของตนในฐานะผู้รู้ ที่สำคัญ ความเข้าใจในมิลินทปัญหาไม่ได้เป็นสมบัติส่วนบุคคล หากเกิดขึ้นในพื้นที่ระหว่าง (In-between Space) ของการสนทนา พื้นที่นี้ไม่ใช่พื้นที่กลางที่เป็นกลางอย่างสมบูรณ์ แต่เป็นพื้นที่ที่เหตุผลของแต่ละฝ่ายถูกท้าทายและปรับเปลี่ยนพร้อมกัน การเกิดปัญญาจึงเป็นเหตุการณ์เชิงสัมพันธ์ (Relational Event) มากกว่าผลลัพธ์เชิงปัจเจกที่เกื้อหนุนกัน ซึ่งสอดคล้องกับการมองศาสนาในฐานะประเพณีเชิงวาทกรรมที่มีพลวัตภายใน (Asad, 1993) ในแง่นี้ มิลินทปัญหาเสนอภาพของตรรกะที่ทำหน้าที่เยียวยาความขัดแย้งเชิงปัญญา มากกว่าการผลิตความแตกแยก และชี้ให้เห็นว่าการให้เหตุผลอาจเป็นการปฏิบัติทางจริยธรรมรูปแบบหนึ่ง ที่มุ่งลดทอนอัตตา มากกว่าการยืนยันอำนาจของความรู้ กระบวนการนี้จึงมิได้ปลอดจากความประมาททางปัญญา หากต้องอาศัยความกล้าที่จะยอมรับว่าการเข้าใจตนเองใหม่ อาจมาพร้อมกับการสูญเสียความมั่นคงเดิมบางประการ ปัญญาในมิลินทปัญหาจึงไม่ใช่เพียงผลของเหตุผล หากเป็นการฝึกความรับผิดชอบต่อความไม่รู้ของตนเอง

อภิปรายผล

1. มิลินทปัญหาในฐานะ Buddhist Dialectical Reasoning

ในแง่นี้ Buddhist Dialectical Reasoning ไม่ใช่เพียงกรณีศึกษาทางพุทธศึกษา หากเป็นข้อเสนอเชิงทฤษฎีต่อความเข้าใจเรื่องเหตุผลในสังคมร่วมสมัย ซึ่งยังขาดภาษาที่อธิบายเหตุผลในฐานะการปฏิบัติทางจริยศาสตร์อย่างเป็นระบบ ผลการวิจัยจากการวิเคราะห์เชิงเอกสารชี้ให้เห็นว่า วิชาวิธีในคัมภีร์มิลินทปัญหา ไม่อาจถูกอธิบายได้อย่างเพียงพอด้วยกรอบการหักล้างเชิงอภิปราย (Dialectic of Negation) ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของปรัชญาตะวันตก ตั้งแต่เพลโตไปจนถึงเฮเกิล แม้วิชาวิธีตะวันตกจะยอมรับบทบาทของความขัดแย้งในฐานะแรงขับเคลื่อนความรู้ แต่โครงสร้างพื้นฐานยังคงตั้งอยู่บนการปฏิเสธ การเอาชนะ และการก้าวข้ามรูปแบบความคิดเดิม (Hegel, 1977) ในทางตรงกันข้าม มิลินทปัญหาเสนอรูปแบบวิชาวิธีที่สามารถอธิบายได้อย่างเหมาะสมกว่าในฐานะ Dialectic of Dissolution กล่าวคือ เป็นกระบวนการที่มีได้มุ่งลบล้างเหตุผลเดิมโดยตรง หากปล่อยให้เหตุผลนั้น “คลายตัว” ลงเมื่อเงื่อนไขที่รองรับมันถูกทำให้ปรากฏอย่างชัดเจน การคลายตัวนี้ไม่ใช่การพ่ายแพ้ของเหตุผล หากเป็นการสิ้นสุดบทบาทของสมมติฐานที่ไม่จำเป็นต้องยึดถืออีกต่อไป ลักษณะเช่นนี้สะท้อนหลักการสำคัญของพุทธปรัชญา คือการมองความจริงในฐานะกระบวนการที่ปราศจากสารัตถะถาวร (Non-substantial Process) การให้เหตุผลจึงไม่ทำหน้าที่เพื่อสถาปนาความจริงสุดท้าย หากช่วยให้ผู้ร่วมสนทนาตระหนักถึงความเป็นเงื่อนไข (Conditioned Nature) ของความคิดตนเอง (Harvey, 2013) ในมุมนี้ Buddhist Dialectical Reasoning มิใช่เพียงเทคนิคการโต้แย้ง แต่เป็นการปฏิบัติทางปัญญาที่มีจริยศาสตร์กำกับอย่างลึกซึ้ง (Williams, 2009) กล่าวอีกนัยหนึ่ง บทความนี้เสนอให้ Buddhist Dialectical Reasoning ถูกอ่านในฐานะทฤษฎีของเหตุผล ไม่ใช่เพียงกรณีศึกษาทางศาสนาเท่านั้น

2. ผลสะท้อนต่อทฤษฎีตรรกะ

เมื่อพิจารณาผลการวิจัยในเชิงทฤษฎีตรรกะ จะเห็นได้ว่า มิลินทปัญหาท้าทายสมมติฐานพื้นฐานของ Binary Logic ซึ่งจัดระเบียบความจริงผ่านคู่ตรงข้าม เช่น จริง-เท็จ ถูก-ผิด หรือชนะ-แพ้ ตรรกะเช่นนี้แม้จะมีประสิทธิภาพสูงในระบบวิทยาศาสตร์และกฎหมาย แต่กลับมีข้อจำกัดอย่างยิ่งเมื่อใช้กับประเด็นที่เกี่ยวข้อง

กับอัตลักษณ์ ความหมาย และประสบการณ์ทางศาสนา (Toulmin, 2003) ตรรกะที่ปรากฏในมิลินทปัญหานั้นเสนอทางเลือกในรูปของผลรวมศูนย์ (Non-Zero-Sum Rationality) ซึ่งความเข้าใจของฝ่ายหนึ่งไม่จำเป็นต้องเกิดจากการสูญเสียความชอบธรรมของอีกฝ่ายหนึ่ง การให้เหตุผลจึงไม่ใช่ผลรวมศูนย์ หากเป็นกระบวนการที่ทุกฝ่ายสามารถ “ได้” ความเข้าใจที่ลึกซึ้งขึ้นพร้อมกัน (Ooi et al, 2023) ลักษณะนี้สอดคล้องกับข้อเสนอในปรัชญาภาษาและการสื่อสาร บางสาย แต่ในมิลินทปัญหานั้น ผลรวมศูนย์มิได้เป็นเพียงอุดมคติ หากถูกทำให้เป็นจริงผ่านโครงสร้างการสนทนา และทำที่เชิงจริยศาสตร์ของคู่สนทนาผลสะท้อนสำคัญ คือ การเปิดพื้นที่ให้ตรรกะถูกมองใหม่ในฐานะกระบวนการ การคลี่คลายความยึดมั่น มากกว่ากลไกการตัดสิน ความสมเหตุสมผลจึงไม่จำกัดอยู่ที่ความสามารถในการเอาชนะการโต้แย้ง แต่รวมถึงความสามารถในการลดทอนอัตตาและความยึดติดของผู้ให้เหตุผลเอง (Berger & Luckmann, 1966) ซึ่งเป็นมิติที่ทฤษฎีตรรกะตะวันตกมักละเลย

3. ผลสะท้อนต่อสังคมวิทยาศาสนา (Sociology of Religion)

ในเชิงสังคมวิทยาศาสนา ผลการวิจัยนี้มีนัยสำคัญต่อการทบทวนสมมติฐานคลาสสิกที่มองศาสนาเป็นพื้นที่ของความไม่เบียดเบียน หรือเป็นระบบความเชื่อที่อยู่นอกกระบวนการให้เหตุผลแบบสมัยใหม่ Weber ชี้ให้เห็นว่ากระบวนการ rationalization ทำให้ศาสนาถูกผลักไปอยู่ในขอบเขตของคุณค่าเชิงอัตวิสัย (Weber, 1978) ขณะที่งานร่วมสมัยมักมองเหตุผลทางศาสนาเป็นเพียง “ตรรกะภายใน” ที่ไม่อาจสื่อสารกับโลกวิชาการได้อย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตาม การอ่านมิลินทปัญหานั้นในฐานะ Buddhist Dialectical Reasoning ชี้ให้เห็นว่าศาสนาไม่เพียงมีเหตุผล หากยังมีตรรกะทางเลือก (Alternative Rationality) ที่สามารถท้าทายกรอบเหตุผลแบบครอบงำ การสนทนาในมิลินทปัญหานั้นได้ลดความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาเพื่อแลกกับเหตุผล หากแสดงให้เห็นว่าเหตุผลและจริยศาสตร์สามารถดำรงอยู่ร่วมกันในพื้นที่เดียวกันได้ ข้อค้นพบนี้สอดคล้องและขยายแนวคิดของ Asad เรื่องประเพณีเชิงวาทกรรม โดยแสดงให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมว่าประเพณีทางศาสนาสามารถผลิตรูปแบบการให้เหตุผลที่มีความสอดคล้องภายใน โดยไม่จำเป็นต้องแปลงตนเองให้เป็นเหตุผลแบบโลกวิสัย (Asad, 1993) ในมุมมองนี้ มิลินทปัญหานั้นไม่เพียงเป็นคัมภีร์ทางศาสนา แต่เป็นกรณีศึกษาสำคัญของการที่ศาสนาทำหน้าที่เป็นพื้นที่ผลิตความรู้และเหตุผลที่ไม่ผูกขาดด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์ (Bourdieu, 1991)

องค์ความรู้ใหม่

จากผลการวิจัยดังกล่าว บทความนี้เสนอกรอบแนวคิดเชิงทฤษฎีสองประการที่มีศักยภาพในการขยายขอบเขตการถกเถียงในทั้งพุทธศึกษาและสังคมวิทยาศาสนา 2 ประการ ดังนี้

1. แนวคิดตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้ (Logic Without Losers) ซึ่งเข้าใจตรรกะในฐานะกระบวนการให้เหตุผลที่ไม่จำเป็นต้องผลิตผู้แพ้เพื่อยืนยันความถูกต้องของผู้ชนะ แนวคิดนี้ท้าทายสมมติฐานพื้นฐานของ binary logic และ rationality แบบผลรวมศูนย์ โดยเสนอว่าความสมเหตุสมผลสามารถดำรงอยู่ร่วมกับการลดทอนอัตตา ความอ่อนน้อมทางปัญญา และความรับผิดชอบเชิงจริยศาสตร์ได้ (Toulmin, 2003)

2. กรอบสังคมวิทยาวิชาวิธีแบบพุทธ (Buddhist Dialectical Sociology) ซึ่งนำตรรกะเชิงพุทธมาใช้เป็นเลนส์ในการทำความเข้าใจศาสนาในฐานะกระบวนการทางสังคมของการให้เหตุผล กรอบนี้ไม่มองศาสนาเป็นเพียงระบบความเชื่อหรือสถาบันแห่งอำนาจ หากเป็นพื้นที่ที่ผลิตรูปแบบเหตุผลทางเลือก ซึ่งไม่แยกเหตุผลออกจากจริยศาสตร์ และไม่แยกความรู้จากความสัมพันธ์ทางสังคม แนวคิดดังกล่าวช่วยขยายข้อเสนอของ Asad เรื่องประเพณีเชิงวาทกรรม (Discursive Tradition) ให้เห็นกลไกเชิงตรรกะภายในของประเพณีศาสนาอย่างเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น (Asad, 1993)

ในระดับกว้าง กรอบทั้งสองประการนี้มีศักยภาพในการช่วยให้สังคมวิทยาศาสนาหลุดพ้นจากกรอบเหตุผลนิยมแบบตะวันตกเป็นศูนย์กลาง (Western-centric rationality) และเปิดพื้นที่ให้ศาสนาถูกมองในฐานะ

แหล่งกำเนิดเหตุผลที่ไม่จำเป็นต้องแข่งขันกับวิทยาศาสตร์หรือเหตุผลโลกวิสัย หากสามารถสนทนาและท้าทายกันได้อย่างสร้างสรรค์ ดังภาพที่ 1

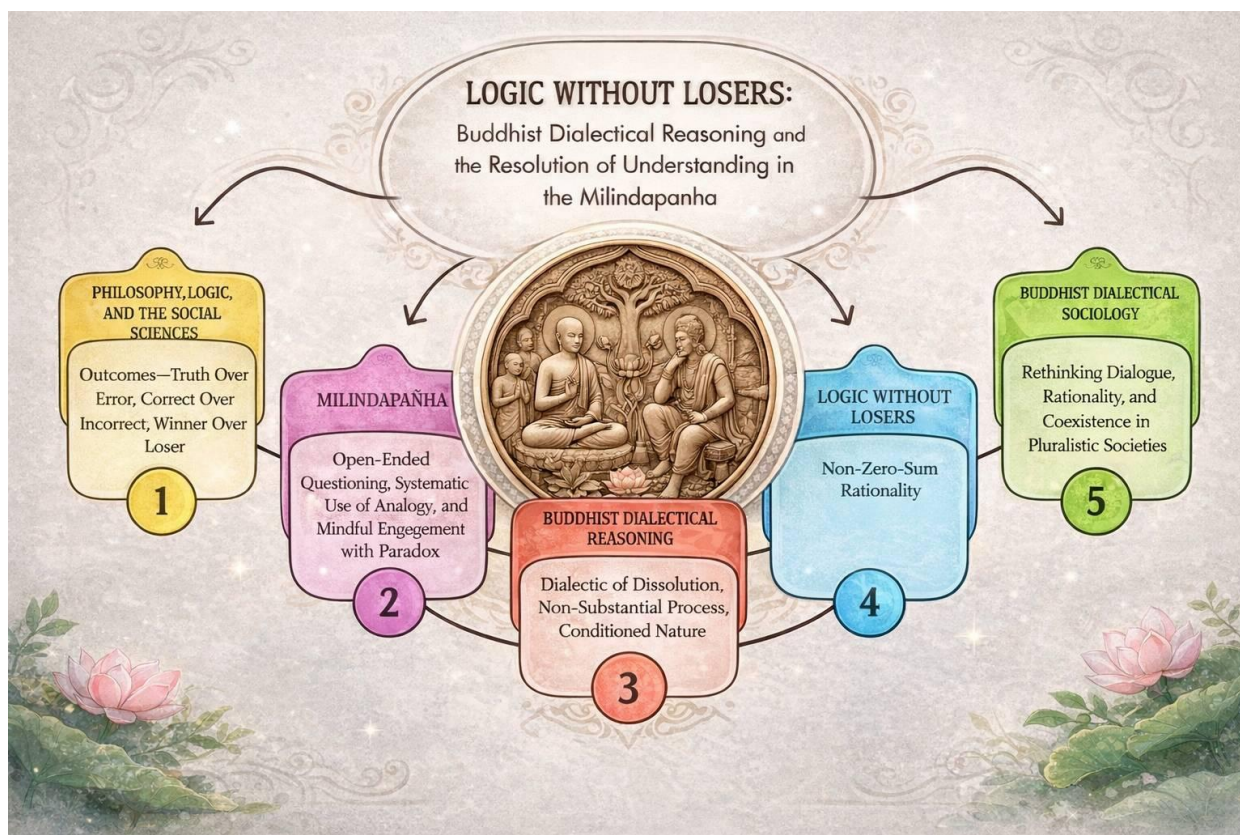

Figure 1 Logic Without Losers: Buddhist Dialectical Reasoning and the Resolution of Understanding in the Milindapañha

ภาพโมเดลนี้เสนอกรอบการอธิบายตรรกะแบบพุทธที่ปรากฏในคัมภีร์ Milindapañha ผ่านองค์ประกอบเชิงแนวคิด 5 ส่วนที่เชื่อมโยงกันเป็นลำดับเชิงตรรกะ จากมิติของปรัชญาและตรรกศาสตร์แบบดั้งเดิม ไปสู่การพัฒนาแนวคิด “ตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้” ซึ่งเป็นข้อเสนอเชิงทฤษฎีในสังคมวิทยาศาสตร์ ภาพดังกล่าวจึงมิใช่เพียงแผนภาพเชิงสรุป แต่เป็นการจัดวางลำดับการก่อรูปของเหตุผลของวิภาษเชิงพุทธอย่างเป็นระบบ

1. Philosophy, Logic, and the Social Sciences องค์ประกอบแรกสะท้อนกรอบตรรกะแบบดั้งเดิมของปรัชญาและสังคมศาสตร์ ซึ่งมักตั้งอยู่บนโครงสร้าง ผลลัพธ์แบบทวิภาค (Binary Outcomes) กล่าวคือการอภิปรายหรือการโต้แย้งมักนำไปสู่ข้อสรุปที่มีผู้ชนะและผู้แพ้ ความจริงถูกกำหนดผ่านกระบวนการพิสูจน์ว่าใคร “ถูกต้องกว่า” หรือ “มีเหตุผลเหนือกว่า” ในบริบทของตรรกศาสตร์ตะวันตก การโต้แย้งเชิงเหตุผลจึงมักมีลักษณะเป็น การแข่งขันทางเหตุผล (Argumentative Contest) ที่มุ่งหาข้อสรุปซึ่งตัดสินความถูกต้องอย่างเด็ดขาด อย่างไรก็ตาม กรอบคิดดังกล่าวมีข้อจำกัดเมื่อใช้วิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางศาสนา เพราะประสบการณ์ทางศาสนาและการตีความคำสอนมิได้จำกัดอยู่เพียงโครงสร้างของการชนะ-แพ้ หากยังเกี่ยวข้องกับการสร้างความเข้าใจร่วมกันในระดับสังคมและวัฒนธรรม

2. Milindapañha องค์ประกอบที่สองนำเสนอคัมภีร์ Milindapañha ในฐานะต้นแบบของการสนทนาเชิงปรัชญา โครงสร้างการสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์แสดงให้เห็นวิธีการอภิปรายที่มีลักษณะแบบปลายเปิด (Open-ended Questioning) ใช้อุปมา (Analogy) และยอมรับความย้อนแย้งของความคิด

ลักษณะสำคัญของการสนทนาในคัมภีร์นี้คือ การตั้งคำถามมิได้มีเป้าหมายเพื่อเอาชนะคู่สนทนา แต่เพื่อคลี่คลายความเข้าใจผิดของแนวคิดเดิม และนำไปสู่การมองเห็นความจริงในระดับที่ลึกขึ้น กระบวนการดังกล่าวทำให้การอภิปรายทางปรัชญาเปลี่ยนจากการต่อสู้เชิงเหตุผลไปสู่การร่วมกันค้นหาความเข้าใจ

3. Buddhist Dialectical Reasoning องค์ประกอบที่สาม เสนอแนวคิดว่าให้เหตุผลเชิงวิภาษวิธีแบบพุทธ ซึ่งเป็นแก่นกลางของกระบวนการสนทนาในคัมภีร์มิลินทปัญหา กระบวนการนี้ประกอบด้วย การวิเคราะห์การเกิดดับของปรากฏการณ์ การปฏิเสธความเป็นสารัตถะถาวร และการมองโลกผ่านเครือข่ายของเหตุปัจจัย ตรรกะแบบพุทธจึงมีลักษณะเป็น Dialectic of Dissolution กล่าวคือ การคลี่คลายสมมติฐานเดิมจนทำให้เห็นว่าความจริงมิได้ตั้งอยู่บนสิ่งที่คงที่ หากแต่เป็นกระบวนการที่สัมพันธ์และเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

4. Logic Without Losers องค์ประกอบที่สี่คือการสังเคราะห์เชิงแนวคิดที่เรียกว่า "Logic Without Losers" หรือ "ตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้" ซึ่งหมายถึงรูปแบบของเหตุผลที่ไม่ตั้งอยู่บนการแข่งขันทางปัญญา แต่ตั้งอยู่บนเหตุผลแบบไม่เป็นผลรวมศูนย์ (Non-zero-sum Rationality) อย่างไรก็ตาม ควรแยกความแตกต่างระหว่างกรอบกลางของภาพ กับกรอบที่ 4 อย่างชัดเจน สำหรับกรอบกลางทำหน้าที่เป็นแนวคิดแม่บท (Meta-concept) ที่เสนอว่าการสนทนาเชิงวิภาษแบบพุทธสามารถนำไปสู่ความเข้าใจร่วมกันโดยไม่ต้องมีฝ่ายใดฝ่ายแพ้ ส่วนกรอบที่ 4 เป็นการตีความเชิงตรรกะของแนวคิดดังกล่าว โดยเน้นมิติของเหตุผลแบบ Non-zero-sum ซึ่งอธิบายกลไกของการคิด กล่าวอีกนัยหนึ่ง กรอบกลางเป็นหลักการเชิงปรัชญา ส่วนกรอบที่ 4 เป็นรูปแบบของเหตุผลเชิงทฤษฎีที่อธิบายว่าหลักการนั้นทำงานอย่างไร ประเด็นที่อาจต้องพิจารณาเพิ่มเติม คือ ความสัมพันธ์ระหว่างตรรกะแบบไม่เป็นผลรวมศูนย์กับโครงสร้างของการสื่อสารในสังคมสมัยใหม่ เช่น การอภิปรายในพื้นที่สาธารณะ หรือการสนทนาระหว่างศาสนา

5. Buddhist Dialectical Sociology องค์ประกอบสุดท้ายเสนอการต่อยอดแนวคิดไปสู่สังคมวิทยา วิภาษวิธีเชิงพุทธ ซึ่งใช้กรอบตรรกะดังกล่าวในการอธิบายการอยู่ร่วมกันของความแตกต่างในสังคมพหุวัฒนธรรม แนวคิดนี้เสนอว่าการสนทนาและการสร้างเหตุผลร่วมกันสามารถเป็นกลไกสำคัญในการสร้างความเข้าใจระหว่างกลุ่มศาสนาและวัฒนธรรมที่หลากหลาย

สรุปได้ว่า กรอบทั้ง 5 ประการ สะท้อนการเคลื่อนไหวของแนวคิดจากตรรกะแบบแข่งขันไปสู่ตรรกะแบบร่วมสร้างความเข้าใจ โดยคัมภีร์ Milindapañha ทำหน้าที่เป็นต้นแบบเชิงประวัติศาสตร์ของการสนทนาที่ไม่มุ่งเอาชนะกัน แนวคิด Logic Without Losers จึงเป็นแก่นกลางที่เชื่อมโยงการให้เหตุผลเชิงวิภาษแบบพุทธกับการประยุกต์ใช้ในสังคมร่วมสมัย ขณะที่กรอบที่ 4 ทำหน้าที่อธิบายกลไกเชิงตรรกะของแนวคิดดังกล่าว ในภาพรวม โมเดลนี้เสนอว่าการใช้เหตุผลมีจำเป็นต้องนำไปสู่ผู้ชนะและผู้แพ้ หากสามารถเป็นกระบวนการร่วมกันค้นหาความเข้าใจที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นได้

สรุปและข้อเสนอแนะ

บทความวิจัยเชิงคุณภาพนี้ได้เสนอการอ่านคัมภีร์มิลินทปัญหา ในฐานะรูปแบบของตรรกะและวิภาษวิธีที่แตกต่างจากกรอบตรรกะเชิงแข่งขันซึ่งครอบงำโลกวิชาการสมัยใหม่ ผลการวิเคราะห์ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า มิลินทปัญหาไม่ได้ดำเนินการสนทนาผ่านโครงสร้างของการเอาชนะหรือการตัดสินแพ้-ชนะ หากแต่เสนอตรรกะที่ไม่แสวงหาผู้แพ้ ซึ่งให้ความสำคัญกับกระบวนการคลี่คลายความเข้าใจมากกว่าผลลัพธ์เชิงชัยชนะทางเหตุผล การตั้งคำถาม การตอบ และการใช้อุปมาในมิลินทปัญหาแสดงให้เห็นว่า ปัญหามิได้เกิดจากการลบล้างเหตุผลของอีกฝ่ายหนึ่ง แต่เกิดจากการเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างผู้สนทนา จากความเป็นคู่ขัดแย้งไปสู่ความเป็นผู้ร่วมแสวงหา การเปลี่ยนแปลงเชิงสัมพันธ์นี้ทำให้เหตุผลไม่ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือของอำนาจเชิงสัญลักษณ์ หากกลายเป็นพื้นที่ของการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งสอดคล้องกับการมองความรู้ในฐานะสิ่งที่ถูกผลิตผ่านปฏิสัมพันธ์ทางสังคมมากกว่าผลผลิตเชิงปัจเจก ในแง่นี้ ผลการวิจัยยืนยันว่า ปัญญาในมิลินทปัญหาเป็นปรากฏการณ์เชิงสัมพันธ์

(Relational Phenomenon) มิใช่รางวัลของผู้ชนะทางตรรกะ ความเข้าใจจึงมิได้ถูกผูกขาดไว้กับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หากเกิดขึ้นในพื้นที่ระหว่างของการสนทนา ซึ่งเปิดโอกาส ให้ทุกฝ่ายเปลี่ยนแปลงตนเองอย่างมีศักดิ์ศรีทางปัญญา สำหรับข้อเสนอเพื่อการวิจัยในอนาคตนั้น แม้งานวิจัยนี้ จะมุ่งเน้นคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นกรณีศึกษาเชิงลึก แต่ข้อค้นพบเปิดโอกาสสำคัญสำหรับการวิจัยในอนาคต หลายประการ ประการแรก คือการศึกษาเชิงเปรียบเทียบระหว่างมิลินทปัญหากับวิชาวิธีในพุทธนิกายอื่น เช่น พุทธมหายานหรือวัชรยาน เพื่อสำรวจว่าตรรกะที่ไม่แข่งขันปรากฏในรูปแบบใดบ้าง และมีพลวัตที่แตกต่างกันอย่างไรในบริบททางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ที่หลากหลาย ประการที่สอง กรอบ Logic Without Losers สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาและปฏิบัติด้านการแปรเปลี่ยนความขัดแย้ง (Conflict Transformation) และการสานเสวนาระหว่างศาสนา (Interreligious Dialogue) ซึ่งมักติดกับดักของการเจรจาเชิงผลประโยชน์หรือการแสวงหาฉันทามติแบบบังคับ ตรรกะเชิงคลี่คลายของมิลินทปัญหาเสนอทางเลือก ที่ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์และความเข้าใจ มากกว่าการบรรลุข้อตกลงเชิงรูปแบบ เพียงอย่างเดียว ในที่สุดงานวิจัยนี้หวังว่าจะมีส่วนช่วยให้การศึกษาศาสนาในสาขาการสาธกก้าวข้ามการมองศาสนาเป็นเพียงวัตถุแห่งการอธิบาย ไปสู่การยอมรับศาสนาในฐานะ คู่สนทนาทางทฤษฎีที่สามารถมีส่วนร่วมอย่างสร้างสรรค์ต่อการคิดใหม่เรื่องเหตุผล ความรู้ และการอยู่ร่วมกันในสังคมร่วมสมัย

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “กลไกการดำรงอัตลักษณ์และสร้างมูลค่าเศรษฐกิจฐานทุนทางวัฒนธรรมผ่านงานพุทธศิลป์ ตำนานวีรบุรุษ และปราชญ์พุทธศาสนาในล้านนา” โดยได้รับทุนอุดหนุนงบประมาณด้านวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (ววน.) เพื่อสนับสนุนงานมูลฐาน (Fundamental Fund) ประจำปี 2567 ผู้วิจัยขอขอบคุณสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา รวมถึงปราชญ์พระพุทธรักษา นักวิชาการที่ให้คำแนะนำ จนทำให้งานวิจัยเรื่องนี้สำเร็จด้วยดี

References

- Aristotle. (1984). The complete works of Aristotle : the revised Oxford translation (J. Barnes, Ed.). New Jersey, United States of America: Princeton University Press.
- Asad, T. (1993). Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam. Baltimore, United States of America: Johns Hopkins University Press.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966). The Social Construction of Reality A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York, United States of America: Penguin Books.
- Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power (J. B. Thompson, Ed., G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Cambridge, United Kingdom: Polity Press.
- Denzin, N. K. (2012). Triangulation 2.0. Journal of Mixed Methods Research, 6(2), 80-88.
- Finot, L. (1923). Les questions de Milinda-Milinda-Panha. Paris, France: Bossard.
- Gadamer, H.-G. (2004). TRUTH AND METHOD (2nd rev. ed.). (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans.). London, United Kingdom: Continuum.
- Gombrich, R. (2009). What the Buddha Thought. Sheffield, United Kingdom: Equinox Publishing.
- Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action: Volume 1: Reason and the Rationalization of Society (T. McCarthy, Trans.). Boston, United States of America: Beacon Press.

- Harvey, P. (2013). *AN INTRODUCTION TO BUDDHISM: Teachings, History and Practices* (2nd edAN I.). Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Hegel, G. W. F. (1977). *PHENOMENOLOGY OF SPIRIT* (A. V. Miller, Trans.). Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
- Horner, I. B. (1964). *Milinda's Questions* (2 vols.). London, United Kingdom: Pali Text Society.
- Ooi, E.J., Schumann, A. & Sirisawad, N. (2023). Defining a Mendaka Question in the Questions of Milinda and Its Commentarial Texts. *Journal of Indian Philosophy*, 51, 567-589. <https://doi.org/10.1007/s10781-023-09543-7>
- Plato. (1997). *COMPLETE WORKS* (J. M. Cooper & D. S. Hutchinson, Eds.). Indianapolis/Cambridge, United States of America: Hackett Publishing Company.
- Prebish, C. S. & Keown, D. (2010). *Introducing Buddhism* (2nd Edition). London, United Kingdom: Routledge.
- Rhys Davids, T. W. (1890). *The questions of King Milinda*. Oxford, United Kingdom: Clarendon Press.
- Toulmin, S. (2003). *The Uses of Argument* (Updated Edition). New York, United States of America: Cambridge University Press.
- Trenckner, V. (1880). *THE MILINDAPAÑHO: BEING DIALOGUES BETWEEN KING MILINDA AND THE BUDDHIST SAGE NĀGASENA*. London, United Kingdom: Williams and Norgate for the Pali Text Society.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (Roth, G. & Wittich, C. Eds.). California, United States of America: University of California Press.
- Williams, P. (2009). *Mahāyana Buddhism: The Doctrinal Foundations* (2nd ed.). London, United Kingdom: Routledge.